

הגולגולת של יעקב פרנק

יותם פלדמן

"ספרי יעקב" של אולגה טוקרצ'וק, הרומן המקיף ביותר שנכתב עד כה על משיח השקר בן המאה השמונה-עשרה יעקב פרנק, כה טוב לב, כה חומל, שלו פרנק קרא אותו ודאי היה משתכנע כי כל חייו עברו עליו בטעות. אולם חולשתו של ספר זה אינה בהכרח עניין מקרי או אוזלת יד של המחברת; הפרנקיזם משמעו איבה לתרבות, לספרות היפה, לאידיאל שלאורו נכתב ספר זה

ספטמבר 2020

ערב בין שבת ליום ראשון נוהגים היהודים לברך על גביע מלא בשמים, אני גנבתי את הגביע הוצאתי ממנו את הבשמים והכנסתי צואה. בערב כולם ברכו על זה ודחפו את האפים אל הטינופת. אחד אחרי השני. כן, גם אתם (דברי האדון, סעיף 295).^[1]

על יריעת בד מונחת גולגולתו הסדוקה של יעקב פרנק, משיח השקר היהודי, כפי שצולמה אחרי שהוצאה ב-1866 מקברו באופנבך שליד פרנקפורט, 75 שנה לאחר מותו. זו התמונה הראשונה והאחרונה של פרנק, שמת כארבעים שנה לפני המצאת הצילום. שני נקיקים שחורים פעורים במקום שבו היו גלגלי העיניים, תחתיהן נקיק נוסף, אנכי, במקום שבו היה גשר האף של פרנק, שנשבר אחרי מותו כמו במכת סנוקרת. בסך הכול שלוש תהומות שבהן האור נבלע כליל בתוך הגולגולת החלולה. תחת גשר האף - פיו של פרנק, ובו חריצים היכן שהיו שיניים. פי הגולגולת נקפץ לחיוד זוויתי, כמו לועג למי שניסה להישיר מבט אל תוך החשיכה הפרנקיסטית.

זו לא גולגולת יפה במיוחד, ולא רק משום שהיא גולגולת. ראיתי גולגולות יפות ממנה, אבל היא מותירה רושם בל יימחה. קשה לשחזר איך נראה פרנק החי. פעמיים (לפחות) ציירו את קלסתריו, ושני הציורים שונים זה מזה. כך גם דיווחיהם של מי שחזו בפרנק החי. הישועי קונסטנטיין אוודיק, שראה את פרנק ב-1759, השנה שבה המיר את דתו והיה לנוצרי קתולי, תיאר אותו כ"איש יפה תואר שחזותו מרשימה וקולו מהדהד"; יהודי שראה את פרנק באותה השנה אמר שהוא איש קטן "מכווער להפליא, דומה יותר לשד מאשר לבן אנוש". פרנק היה אחד מאותם אנשים שקשה לקבוע אם הם יפים במיוחד או מכווערים במיוחד; כפי שהיופי שלו נתעב הכיעור שלו נשגב. אי-אפשר לתאר אותו במושגים של בן אנוש, אולי כי לא היה בדיוק בן אנוש, אלא יצור כלאיים, רוח רעה שנכנסה אל תוך גוף אדם.

גולגולתו של פרנק הוסיפה לנדוד בעולם שנים רבות אחרי שנפח את נשמתו. תחילה הוציא אותה מהקבר ההיסטוריון אמיל פיראצי, שאולי קיווה להבין כך דבר על דמותו של פרנק (אבל מי ירצה להחזיק בביתו גולגולת של שד?). כעבור חצי מאה הגיעה הגולגולת, בגלגול מחילות, לברלין, שם מדדו אותה פרנולוגים, מדעני גולגולת, נאצים שביקשו לאשש כך את טענותיהם על מבנה המוח היהודי.

אירונית העובדה שדווקא קופסת המוח היא שעומדת במקומו של פרנק, מי שאמר על עצמו לא פעם שהוא הדיוט גמור. פרנק דיבר על איבר מינו יותר משדיבר על מוחו: "בנעורי היה האיבר שלי ער מאוד", סיפר לחסידיו, "פעם רצה בחור לעלות על עץ, עמד על האיבר שלי ועלה על העץ" (דברי האדון, סעיף 579). היו אף שטענו כי לפרנק היו שני איברי מין ואפילו יותר.

אם העדויות על קלסתרו ועל גופו של פרנק מבלבלות וסותרות, עוד יותר מהן מבלבלות וסותרות העדויות על דמותו ועל מהלך חייו. פרנק מעולם לא כתב ספר, ואת מרבית הספרים שכתבו הפרנקיסטים השמידו צאצאיהם. הקהילות הרבניות רצו למחות כל זכר לחייו של אותו אנטיכריסט, ויהודי ההשכלה התנערו מהמיסטיקה, מהניסיון לחרוג אל מעבר לגבולות התבונה האנושית. אך פרנק דיבר אל חסידיו. המימרות שיוחסו לו פורסמו בספר **דברי האדון** – אוסף פרגמנטרי של מעשיות, שברי ביוגרפיה ומשלים חידתיים.

הכתיבה ההיסטורית והספרותית על פרנק מאז מותו חדורה היסטריה, עוד יותר מזו שעורר שבתאי צבי, משיח השקר שקדם לפרנק והתאסלם בשנת 1666. את מקומן של העובדות החסרות תפסו ההוקעה והזעזוע. פרנק תואר בדרך כלל כנוכל או כרמאי. גרשם שלום כתב במאמרו "מצווה הבאה בעבירה":^[2] "אינך יכול לקרוא ספר הנוגע בעניינים האלה מבלי להתפלא על שפע הגידופים ומלות-הגנאי הניתכים בלי-הרף על ראשי האנשים המעורבים בעסקי הכתות השבתאיות [...] יחס זה של התרגזות מוסרית הבאה במקום הרצון לחדור לעמקי הדברים [...] איננו מוגבל לבעלי השקפה מסוימת, למשכילים, לחרדים או למתונים". אך לקראת סוף המאמר גם שלום לא התאפק: "אין ספק, שיעקב פראנק יכירנו מקומו בשורת התופעות המבהילות ביותר בתולדות היהדות: מנהיג דתי שהוא אדם מושחת ובליעל באמת, ספק רמאי ספק מנוול".

יעקב כיבד את אדוניו, אצל אלהים אחרים, כן גם עלינו לכבד את אדונינו, במה? על ידי פריקת כל חוק וכל דת וכו', והליכה אחרי צעד אחרי צעד (דברי האדון, סעיף 219).

ספרי יעקב של אולגה טוקרצ'וק^[3] מאמץ נקודת מבט שונה, חפה משיפוט ומהיסטריה, על הפרשה הפרנקיסטית. טוקרצ'וק אוספת את שייריהם של הפרנקיסטים, כפי ששובצו בכתיבה ההיסטורית – שורה ארוכה של גולגולות אילמות כשל פרנק, ומדובבת אותן באמצעות הטכניקה הספרותית. טוקרצ'וק מתארת בספר זה את כל פרשת חייו של פרנק, שנולד בקורלובקה שבפולין בשנת 1726 ומת באופנבך ב-1791. חותנו של פרנק הוא שחנך אותו, בליל הכלולות, לאמונה השבתאית. החתן חווה סדרה של התגלויות רוחניות ששכנעו אותו ואת חסידיו כי הוא המשיח וכי הוא אוצר בקרבו כוחות ריפוי והרס שאין להם שיעור. חבורה של חסידים התגבשה סביב לפרנק ונדדה עמו ברחבי אירופה. פרנק המיר את

דתו פעמיים - ראשית לאסלאם, כמו שבתאי צבי, ולאחר מכן לנצרות הקתולית. בעקבותיו אימצו כל חברי הכת את הדת הקתולית (אך המשיכו לקיים, בסתר, את האמונה הפרנקיסטית). את שנות חייו האחרונות בילה באופן נבדק והיה לנביא ולמרפא, דומה לרספוטין, לוחש באוזניהם של שועים ושליטים.

הספר מרובה קולות ומספרים. שני המספרים העיקריים הם ינטה, סבתו של פרנק, שעל ערש דווי וכתוצאה מכישוף נותרה לכודה בין החיים ובין עולם המתים - כמו מר ולדמר בסיפורו של אדגר אלן פו. כך היא רוחפת מעל כל המקומות והזמנים שבהם התרחשה העלילה הפרנקיסטית. המספר השני הוא נחמן הלוי מבוסק, אחד מחברי הכת שאסף את מימרותיו של פרנק בדברי האדון. נחמן מבוסק מרחף אף הוא מעל מקומות וזמנים, לא בכוח הכישוף, אלא בכוח הכתיבה.

זהו ספר שקדני, נאמן לעובדות ההיסטוריות שהשתמרו, מלא ברגעים יפים ובנוי לתפארת, אך נדמה שהעוצמה הפרנקית - כפי שהיא עולה מספר מימרותיו - מתמסמסת ביצירה זו. הפער בין השקפת עולמם של פרנק ושל חסידי ובין זו של המחברת הוא גדול מדי. טוקרצ'וק הומניסטית ואופטימיסטית - היא מאמינה ברוח האדם, בכוונותיהם הטובות של האנשים, בשוויון בין קטנים לגדולים, בין חיים למתים. כל זה מכהה וממסך את עוצמת הדרמה של הכת, שהיא ביסודה סדו-מזוכיסטית. מן העבר האחד - מנהיג המשוכנע כי הוא הכול, כי הוא רשאי (ומוכרח) לחמוס את הכול, ומן העבר השני - חסידים המייחלים להיבלע בתוך אישיות גדולה מהם. שני צידי המשוואה - הסדיסטי והמזוכיסטי, הרודני והכנוע - לא מתממשים בספר זה. המחברת לא מתקרבת אל דמותו של פרנק וגם לא אל מבנה העומק של החסידים הכנועים שאסף סביבו.

הספר סובל מעודף של פולקלור ו"צבע" מהוויית פולין במאה השמונה-עשרה - כיכרות שוק הומות, צירופי מקרים משעשעים, נשים משוחחות בשעה שהן מורטות נוצות של תרנגולות, רוכלים מציעים קמעות שנערכו על שמיכה טלואה, סירים מהבילים של כוסמת בבצל מטוגן - כל אלה מצויים כאן למכביר. אבל הדרמה הפרנקיסטית מתרחשת בסביבה קלסטרופובית הרבה יותר, ולה ריחות משלה - צואה וזרע, בשמים זולים של נשים עריריות, צמחי מרפא שנרקחו בבקבוקונים של שיקויים מזויפים. גם אלה מצויים בספר זה, אך ריח הכוסמת דבק בכול. כל המקומות מריחים כמו כוסמת, כל הדמויות מריחות כמו כוסמת - ריחם של אנשים ישרי דרך וברי לבב.

במילים אחרות - פרנק זה פאנק, שבירת תבניות ומהפיכה נגד רוח ההרמוניה וההומניזם, ההיפך הגמור מרוח הספרות היפה והרומן ההיסטורי הבנוי כהלכה השורה על רומן זה. הסופרת גורסת דק-דק את פלפל הצילי הפרנקיסטי, צורב החד, ומוהלת את האבקה בדייסת כוסמת חמימה, מזינה ומרגיעה. אולי ספר זה הוא נקמתה האחרונה של אירופה ברוח השוכנת בתוך הגולגולת הנקובה. רוחו של פרנק ודאי רוותה נחת משפע הגידופים שהומטרו עליו בחייו ואחרי מותו. אבל ספר זה על הפרשה הפרנקיסטית, המקיף ביותר שנכתב עד עתה, כה טוב לב, כה חומל - בכך פרנק בוודאי לא היה עומד. לו קרא את הספר, ודאי היה משתכנע כי כל חייו עברו עליו בטעות.

כשבאתי פעם לבית הכנסת בסלוניקי נמצאו שם כ-1200 בעלי בתים. כשהגיע זמן קריאת התורה ואחד הגבאים צריך היה להתחיל להזמין את פלוני בן פלוני לתורה. קראתי בקול חזק: אל יעז שום איש לעלות על הבמה הזאת כי אמוטט אותו כאן במקום! כולם התפלאו התחילו לצעוק: איך זה אתה צריך להגן! אני חזרתי על דברי, תפסתי את הדוכן וצעקתי את הראשון שיעז לעלות בזה ארצח. אחר כך לקחתי את ספר התורה ושמתי על האדמה הערומה הורדתי את המכנסיים וישבתי באחוריים חשופות עליה, וכל היהודים כשראו כי לא יועילו הלכו (דברי האדון, סעיף 19).

הפרנקיזם נולד מהשבתאות - מהאמונה שבה אחז במחצית המאה השבע-עשרה ציבור יהודי עצום, כי שבתאי צבי מאיזמיר הוא המשיח; השבתאות נולדה מהגותו של רבי יצחק לוריא (האר"י), גדול מקובלי צפת, ומתורת הסוד שלו שהתפשטה במהרה בעולם היהודי ועיצבה את החסידות. מכאן שהתנועה מן הקבלה אל השבתאות ומן השבתאות אל הפרנקיזם היא תנועה עכבישית, מן המרכז אל השוליים. לא אוונגרד שהדביק את הציבור הרחב, אלא להפך, קבוצת שוליים שפרמה את הקצוות הבלתי יציבים מראש של האמונה המקובלת.

בעוד ההלכה היהודית היא אימננטית ומסדירה את חיי היהודי עלי אדמות, הקבלה מתארת מישור אחר, טרנסצנדנטי ונסתר, של ההוויה, עולם אחורי, זר ומוזר לתפיסה האנושית, עולם שבו לא מתקיימים חוקי הסיבתיות של החומר (פיזיקה) או של נפש האדם (פסיכולוגיה). כדי לתאר את אותו עולם, שהוא מטבעו אטום לתפיסה האנושית הרגילה, משתמשת הקבלה בלשון פיגורטיבית. לפי הקבלה בריאת העולם היא פעולה של צמצום, נסיגתה של השלמות האלוהית האינסופית, שנועדה לאפשר את הווייתם הגשמית, הפגומה, הטמאה, של החיים עלי אדמות. את הרוע מייצגות בקבלה הקליפות. ממלכות הקליפות הן ממלכות הגויים, או על פי פרשנות אחרת, מקום מושבן של ישויות שטניות, שדים, המכשילים את בני האדם ומפתים אותם לחטוא.

אך בקבלה הטוב והרע בלולים - זה גרעין האנרכיה. בלשון קבלית הניצוצות (חלקיקים של האור האלוהי) לכודים בתוך הקליפות, ומשימתו של המאמין היא לחלץ אותן משם. על פי תורת הקבלה הרווחת, זו פעולה פנימית שעושה המאמין באמצעות טכניקות שונות שפיתחה הקבלה - תפילה, שימוש בשמות. לא כך בשבתאות. חסידיו של שבתאי צבי חשבו על המשיח כעל אמודאי, מי שמשימתו היא לצלול בממלכות החטא כדי לאסוף מהן את הניצוצות. לכן המשיח ואף כל בני האדם האחרים, לפי פרשנות פרנקיסטית קיצונית, צריכים לחטוא.

אחרי התאסלמותו של שבתאי צבי בשנת 1666 נטשו אותו רוב חסידיו. אך היו מי שחשבו שטמיעתו של המשיח בתוך דת זרה, בממלכת הקליפות, היא חלק ממשימתו של המשיח. אלה חיו בסלוניקי, ובשנות העשרים של המאה העשרים היגרו לאיסטנבול והם חיים שם עד היום. צאצאי היהודים המשיחיים, המכונים בפי הטורקים "דוֹנְמָה" (Dönme), מקיימים חיים כפולים - שבתאים בביתם ומוסלמים בצאתם (מעניין שהמילה "דונמה" משמשת בטורקית גם כשם לטרנסקסואלים, מי שלא המירו את דתם אלא את גופם מגברים לנשים).

אחרי מותו של שבתאי צבי הופיע בסלוניקי משיח שקר שני, ברוך קוניו, המוכר גם בשם ברוכיה רוסו, שטען כי רוחו של שבתאי צבי התגלגלה בגופו. קוניו היה קיצוני אף יותר מקודמו, וציווה להפוך את 36 החטאים שחייבים בעונש כרת למצוות עשה שחובה לקיימן (15 מתוך אותם חטאים הם מיניים - גילוי עריות בין בן לאימו, משכב זכר, משכב בהמה). משיח השקר השלישי והאחרון הוא יעקב פרנק. אף הוא התיר איסורים וניסה גם לזכות בעוצמה פוליטית. הוא ושליחיו יצאו למסעות שתדלנות בממלכות שבהן נדדו, וביקשו טריטוריה עצמאית לכת הפרנקיסטית.

ההסבר המרכזי שמעניק גרשם שלום לתופעת השבתאות נעוץ במתח שבין עולמם הפנימי של היהודים שעסקו בקבלה ובין עולמם החיצוני. בשעה שחייהם הרוחניים נסקו, בתודעתם, לעולמות עליונים, חייהם בגטו היהודי היו עלובים כתמיד, ואף למעלה מכך. תפקידו של המשיח היה לגשר על הפער שבין שני העולמות ולהפוך את הגאולה שברוח לגאולה מעשית.

אך ברצוני להציע הסבר נוסף, מסדר אחר, לעליית התנועות המשיחיות. יסודו בסיפור קדום יותר, אוניברסלי יותר - ההתנגשות בין הדתות הפגאניות הקדומות ובין הדתות האברהמיות שתפסו את מקומן. מדובר בשתי צורות נבדלות של עבודת אל המצויות בהתנגשות מתמדת לאורך ההיסטוריה של האמונה.

הדת הקדומה מבוססת על הריטואל, כלומר על נוכחות ישירה של האלים בחיי בני האדם. בעולמם של האלים אין מוסר, ולכן הריטואלים הקדומים שופעים במעשים אלימים ומיניים - רצח פולחני (קורבן אדם), טקסים אורגיאסטיים, חגים שבהם מתהפכים טוב ורע, זנות פולחנית בתוך בתי המקדש. בדתות החדשות תפס המוסר את מקום הריטואל - תודעת המאמין סבה סביב רעיון החטא והאשמה; הריטואלים רוסנו, ובני האדם החלו לדבר עם האל בשפת המטפורות - הקרבת הקורבנות הומרה במיסה ובתפילה, המין הפולחני הוחלף במחוות סמליות (למשל נישוק מזוזה או ספר תורה), החגים נהפכו להתכנסויות חמורות, חרישיות.

ההתנגשות בין הפגאניזם ובין הדתות החדשות הגיעה לשיאה במאות הראשונות לספירה. תחילה רדפו הפגאנים את הנוצרים, ובמאה הרביעית לספירה התהפכו היוצרות: ספרים פגאניים הועלו באש, כוהנים וכוהנות הוצאו להורג. אך עקבותיו של הפולחן הפגאני התגלגלו באלכימיה ובתורות האזוטריות שהמשיכו להתקיים בימי הביניים בשולי הנצרות.

השבתאות והפרנקיזם שצמח ממנה הם אפוא חזרתם של האלים המודחים. שוב דורשים המאמינים נוכחות ישירה של האל בחיי בני האדם, שוב מתקיימים ריטואלים אקסטטיים הסוטים מכללי המוסר, שוב מבקשים המאמינים לחרוג מעבודת האל הפנימית ודורשים סולם ישיר - כמו סולם יעקב שבו עלו וירדו המלאכים - שיקשר בין שמיים לארץ.

הפרשה הפרנקיסטית התרחשה בלב עידן התבונה. פרנק נולד שנה לפני מותו של ניוטון, ובשנת המהפכה הצרפתית היה בן 63. המדע החדש והפילוסופיה החדשה הציעו סולמות אחרים, תבוניים, שיקשרו בין שמיים לארץ. בשנים אלה השתקעו הפרנקיסטים במערב אירופה, ושם נהפכו משערורייה לקוריוז - לא כת שטנית, אלא קרקס מאגי נודד, אוסף יהודים פראיים שסיפקו שעשוע או עצה לשועי ארץ.

כשתבוא אל אותה עלמה תעמוד קודם כל כשעה או כחצי שעה כשעיניך (מושפלות) לאדמה, כבושות בקרקע, ולא תביט אל תוך פניה שלא יהיה כל עצב בלבך אלא להפך כשלבך טוב וידיך מורדות היא תביט בך בשתי עיניך ותכיר שרצונך לעבוד את אלוהים. רק אז תתחיל להסתכל בה אך לא בשתי עיניים כי אם בעין אחת שמא תכעס ותגיד מה? אני חברה שלך? ולא היית מוסיף לראותה. ושנית תוך הביטך בה תשתחוה ותאמר: אני עבדך גבירתי את אשר תצווי אעשה (דברי האדון, סעיף 341).

יעקב פרנק אהב את הסקנדל המיני ואף ניזון ממנו. ואין זה פלא. מאז ימי שבתאי הייתה התרת המעשים המיניים האסורים הסטייה (תרתי משמע) העיקרית של היהדות המשיחית. שבתאי ציווה על המאמינים לעשות "מעשים זרים", שם קוד למעשים מיניים; קונו התיר, כאמור, גילוי עריות; ואילו הפרנקיסטים ביקשו להסיר את הכבלים שבהם אסורים חיי המין של המאמינים בדתות האברהמיות (איסור על ניאוף, על גילוי עריות ועל מעשה סדום). הם הפכו את הדימויים הארוטיים שבהם גדושה היהדות - בספרות הנביאים, בשיר השירים ובקבלה - למעשים.

טוקרצ'וק כותבת בשם נחמן מבוסק: "כמו שהראשון, שבתי, הזמין אורחים לחתונתו ותחת החופה עמדה התורה בתור כלה, וכך גם אנו החלפנו את התורה באישה. מאז היא מופיעה בינינו כל ערב בדמותה הערומה, ללא מסכים. האישה היא הסוד הגדול ביותר, וכאן בעולם של מטה היא המקבילה לתורה הקדושה".

בריטואל ההתוודעות לאישה - אורגיה או אונס קבוצתי - נאספו חסידי הפרנקיסטים סביב אישה עירומה וכל אחד ניגש אליה בתורו: "הראשון שניגש הוא יעקב", כותבת טוקרצ'וק, "הוא צריך לעלות מעט על קצות אצבעותיו כדי לגעת בשפתיו בקצות שדיה. נראה שהוא אפילו מחזיק רגע את הפטמה בפיו כמו יונק טיפת חלב. ואחר כך השד השני. אחריו הולך רב ישעיה, זקן, זקנו ארוך ודליל ומגיע לו עד המתניים; שפתיו נעות במהירות כמו של סוס, מחפשות את פטמתה של חיה בלי להביט - רב שייע אינו פוקח את עיניו [...] יש לעצום את העיניים וללכת אל תוך החשיכה, כי רק מן החשיכה רואים את מה שבהיר, אומר לעצמו נחמן ולוקח בפיו את פטמתה של חיה".

חסידיו של פרנק שוחררו אפוא מהמוסר המיני של ההלכה, אבל נכבלו למוסר המיני של הפרנקיזם - את מקום ההימנעות ממין תפסה החובה המינית. גברים ונשים צוו לשכב זה עם זה, וכל הנשים צוו לשכב עם מנהיג הכת. אך הם עשו זאת מצוות אנשים מלומדה, ללא חדווה יתרה. מרגע שהותרו כל האיסורים, הוסר המסתורין מעל המין וניטל יסוד התשוקה. אי-אפשר לחזור לאחור, מרגע שהמין נכרך במוסר, הפך האדם מכור לאיסור ולחוק.

אין ביטוי עז יותר להשפעת זרמי המעמקים של הדתות הקדומות על הכת הפרנקיסטית מהחזרתה למרכז הבמה של האלוהות הנשית. הדתות הפגאניות היו משופעות באלות נשיות מטיפוס "האם הגדולה": קִיבֵּלָה האלה האנטולית שסירסה את בנה, ובמקדשיה שימשו סריסים; עשתורת, אלת הפריון הסורית; או ריאה, אם האלים במיתולוגיה היוונית. הדתות האברהמיות סילקו את האישה מהשמיים. בנצרות האישה היא בתולה, ובנה, המשיח, מתעמר בה - "כשחסר להם יין אמרה אם ישוע אליו: 'אין

להם יין'. אמר לה ישוע: 'מה לי ולך אשה?' (הבשורה על פי יוחנן 2: 3-4). ביהדות האישה היא הפשטה מוחלטת, השכינה. גם הפילוסופיה היוונית סילקה מתוכה את האישה - סוקרטס בן לנשים, הגם כי הודה בדיאלוג "המשתה" כי ניזון מחוכמתה של דיוטימה, נביאה-פילוסופית.

אצל הפרנקיסטים נהפכה האישה, הממשית, העירומה, למקודשת - השכינה התגלמה בגופן של נשים, כמו בטקס שתואר לעיל; לבתו של פרנק, חווה, ניתן מעמד מיוחד ומקודש; ופרנק הרבה לדבר על קדושתה של האישה. "אצל ישמעאל [באסלאם] אי אפשר לרדוף אחרי השכינה", כותבת טוקרצ'וק בהשפעת המקורות ההיסטוריים, "כי השכינה היא בתוך אישה ואצל הישמעאלים האישה היא כלום היא שפחה ואיש לא מכבד אותה". אפילו את המרת הדת לנצרות קשר פרנק לקדושת האישה: "כי במצב ההוא במדרגה ההיא היהודית לא יכולתם לשמוע או לראות שום בתולה באף בית כנסת", הוא מצוטט, "אבל בדת הזאת אתם שומעים כי כל העולם מלא אותה ומאמין בבתולה אף על פי שהיא אינה בתולה" (דברי האדון, סעיף 258).

בשנת 1758 בעיר ברין שאלתני כבודה למה בחרתי רק בורים ועמי ארצות [ובני] בלי שכל, ולמה לא לקחתי אותה מבין הנשים. היא בודאי לא הייתה סרה ממני. איזה קונץ זה שאלוהים ינהג עולמו בחכמים ומלומדים? עניתי לה, אלוהים רוצה לצאת לעולם עם הנחותים והמופלים ביותר, ושכחו יראה מכאן, ראי והביטי בי, הרי לא היה עם הארץ גדול ממני ושכל אין בכלל; אך כפי שאמרתי, החכמה מאין תמצא (דברי האדון, סעיף 34).

"אנחנו הזרים של הזרים, היהודים של היהודים", כותב נחמן על החבורה הפרנקיסטית בספרה של טוקרצ'וק. מי ששימשו בספינת השוטים של פרנק היו רחוקים מלהיות גדולים בתורה. היו ביניהם סוחרים ונוכלים, בעלי חובות שנמלטו מנושים, נערים שברחו מבתי הוריהם, נפקניות, רודפי סקנדלים ושאר אנשים תועים. ההימור הגדול שהציע להם פרנק - לא רק על כל שהיה להם עלי אדמות, אלא גם על גורל נשמתם - לא היה גדול כל כך עבור מי שלא היה לו ולא הובטח לו הרבה. עם חבורה זו הוא ביקש לקיים את הכתוב בספר **תהילים**: "אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה (תהילים קיח, כב), או **בבשורה על פי מתי**: "ככה יהיו האחרונים ראשונים והראשונים אחרונים" (**הבשורה על פי מתי** 20: 16).

מכאן שעתה אפשר לקרוא באור אחר את הטענה ההיסטורית שהפרנקיסטים היו נוכלים או רמאים, לא כדבר גידוף או הוקעה, אלא כציון עובדה פשוטה - פרנק וחסידי השתייכו למעמד הנוכלים היהודים. פעמים רבות זוהו הפרנקיסטים עם הערב רב,^[4] גויים שנספחו לעם ישראל בשנות נדודיו במדבר. "אספסוף של בני כלבה שהצטרף אל בני ישראל כאשר ברחו ממצרים", אומר אחד הרבנים על הפרנקיסטים בספרה של טוקרצ'וק.

הערב רב הואשם בהדחת בני ישראל לבנות את עגל הזהב ובשורת חטאים אחרים בתולדות העם היהודי. בספרות המדרשית נטען כי הערב רב הם צאצאי הנפילים שהפרו את ציווי האל,^[5] ירדו לאדמה ושכבו עם נשים אנושיות.

פרנק הועיד לאותו ערב רב תפקיד משיחי, הם אלה שיגאלו את היהודים ואת העולם כולו. תפיסה זו נשענת על ספרות הקבלה ועל דימוי הניצוצות הלכודים בקליפות. אך בניגוד לשבתאי צבי, שבין תומכיו היו מלומדים שהתפלמסו עם הספרות המיסטית היהודית, עניינו של פרנק במחשבת הסוד היהודית ובספרותה היה מועט. "היה עליכם לשאול אותי והייתי מגלה לכם את האמת", הוא מצוטט, "שלא כל הזוהר בכל חלקיו מוצא חן בעיני ושאין לנו כלל צורך בכל ספרי הקבלה. רק דבר אחד מוצא חן בעיני, שאלוהים עושה את הכל לכם" (דברי האדון, סעיף 1088).

איבתו של פרנק לתרבות עצמה, לקריאה ולכתיבה, ניכרת בספר מימרותיו. בספר זה נמזגות השפעות שונות מהספרות היהודית והנוצרית. אך ההשפעה החזקה ביותר היא דווקא של סיפורי אלף לילה ולילה, מעשיות שהועברו מפה לאוזן, משתלבות זו בזו בתנועת הדמיון הכנוף של מעשן החשיש או האופיום. התנועה הפרנקיסטית אפוא היא מרי נגד תרבות שקידשה את האינטלקט ואת הספר. הפרנקיסטים היו ברברים או ילדים שבחרו (או אולצו) להישאר כאלה.

מההתנגדות של הפרנקיסטים לתרבות ולספר אפשר ללמוד על כמה מהרגעים המכריעים בתולדות הכת. הכנסייה הפולנית ערכה דיספוטציה, מחלוקת פומבית, בין הפרנקיסטים ובין הקהילות הרבניות. בעקבות הכרעת הכמרים לטובת הפרנקיסטים החל מסע הרס ושפיכות דמים בקהילות היהודיות. הנוצרים, בסיועם של הפרנקיסטים, הוציאו ספרי תלמוד מבתי הכנסת ומהבתים והעלו אותם באש. יותר משהיה זה סכסוך בין יהודים, או מעשה של אנטישמיות עצמית, הייתה זו נקמה נגד הספרים עצמם, נגד התרבות והמילה הכתובה. מכאן אפשר גם להבין כי חולשתו של ספר זה אינה בהכרח עניין מקרי או אוזלת יד של המחברת. הפרנקיזם משמעו איבה לתרבות, לספרות היפה, לאידיאל שלאורו נכתב ספר זה.

יהודי [...] בראותו 12 תרנגולות בתנורו של יהודי אחר שאל אותי: כמה עלי לתת לך כדי שתאכל את כל 12 העופות האלה? 12 אוקיות, עניתי. ישבתי ואכלתי את 12 התרנגולות, בעלם ואשתו באו וצעקו "מה עשית?" אני הבלטתי את הבטן ואמרתי: נשכרתי לשם כך, אני אדם פשוט ואיני מבין את הרוגז שגרמתי על ידיך כך, רק חשבתי שעלי לעשות את הדבר שלמענו שכרו אותי. אחרי שאכלתי הלכתי הביתה לאכול ארוחת צהרים. היהודי הלך אחרי ושאל: יעקב הרי זה עתה אכלת ואיך תוכל לאכול ארוחת צהרים? הארוחה הראשונה היתה שכורה, עניתי, רק עכשיו אני הולך לאכול את ארוחת הצהרים שלי (דברי האדון, סעיף 300).

הפסיכולוגיה היונגיאנית מיטיבה לתאר את הטיפוס האידיאלי שאליה מוסיף פרנק - הליצן (trickster). זו דמות המופיעה באין-ספור מיתוסים וטקסטים של תרבויות שונות באזורים שונים של העולם, והדמיון ביניהם מכה את הקורא בתדהמה. אחת מהופעותיו המרהיבות ביותר של הליצן היא במיתולוגיה של בני שבט הווינְגְגו, ילידים מצפון אמריקה. הליצן במיתוס של וינבגו הוא נווד היוצא למסע לאורך המיסטיסיפי ונקלע להרפתקאות שונות במרדפיו אחרי אוכל ונשים. הליצן של הווינבגו הוא כסיל ברוך כישרונות. הוא מדבר עם בעלי חיים, מתחפש לאישה ואף נכנס להיריון, לוכד עיט בתוך פי הטבעת שלו, אוכל בטעות את מעיו וכמעט טובע בהר של צואה שפלט בעצמו. הוא גם הורג בעלי חיים

ואפילו ילדים קטנים, כדי להשביע את רעבונו האינסופי. רק בסוף מחזור הסיפורים מתחזרת המשימה שלשמה שלח בורא העולם את הליצן להרפתקאותיו. הוא מסלק את החיות הטורפות מגדות המיסיסיפי וממימיו, כדי שבני אדם יוכלו ליישבו. הליצן של הווינגבו הוא אפוא גם גואלם.

יונג כותב כי בדמותו של הליצן נמזגים התת-אנושי והעל-אנושי. הוא בורא עולמות והורס אותם, משטה באחרים, אך לעיתים מזומנות נופל קורבן למהתלות אכזריות. הוא אינו יודע להבחין בין טוב לרע, אבל מגלם בעצמו את הטוב ואת הרע גם יחד. מעשים שיוחסו לליצן היו נהוגים בפסטיבלים כנסייתיים שנערכו בתקופת השנה החדשה (סטרנליה) ובהם נהגו החוגגים להתחפש ולהשתטות – אל הטקס המקודש פרצו אנשים שעטו מסכות גרוטסקיות, מחופשים לנשים או לאריות, שרפו קטורת מצחינה מנעל ישנה, ורצו כמוכי שיגעון בכנסייה. טקסים אלה גוועו לקראת סוף המאה השש-עשרה, אך המוטיבים ששימשו בהם הופיעו שוב בקומדיה דל'ארטה האיטלקית. הספרות הגרמנית של המאה העשרים מלאה בדמויות של נוכלים איטלקים מטיפוס הליצן (**מוות בוונציה, המשפט**, "איש החול").

את עקבותיו של הליצן, טוען יונג, אפשר למצוא גם בנפשו של האדם המודרני. כל אימת שאדם מכשיל את עצמו בשגגה ילדותית וסבור, בטעות, כי "הגורל מהתל בו", עליו לדעת כי אין זה הגורל, אלא נפש הצללים שלו, נפש הליצן – שארית של הוויית החיה, זו שקדמה להווייה האנושית – המחוללת אותן משוגות.

דמויות מסוגו של פרנק שבו והופיעו במאות התשע-עשרה והעשרים באישיותם של מנהיגי כתות ומיסטיקנים, מרספוטין ועד אושו. אולם, כדי למצוא את צאצאיהם – האמיתיים או הרוחניים – של הפרנקיסטים בעם היהודי, לא צריך להתאמץ. אותם טיפוסים של יהודים מעשיים – סוחרים ושתדלנים – הרחוקים מדימוי התלמיד החכם, מצאו את דרכם למדינת ישראל המודרנית. דרישתו של פרנק לטריטוריה עצמאית תחת חסותן של הממלכות התממשה מעל ומעבר לדמיונו כמו גם ניסיונו להקים כוח צבאי – פרנק שכר אביר בשירותו ואימן את חסידיו בתרגילי סדר. כך הושלם עוד מעגל בתנועה הדיאלקטית, ומי שהיו שוליים שבו אל המרכז. אך נדמה שבתנועה אל המרכז משהו קרה לפרנקיסטים. רוח הממלכתיות הכבידה את רגליהם של מי שהיו לפנים נוודים ואנרכיסטים. קולו הצועק הרועם, המתגלגל, של יעקב פרנק הוחרש בקול תרועת חצוצרות.

הערות שוליים

[1][†] יעקב פראנק, **דברי האדון – דבריו של יעקב פראנק כפי שנכתבו בידי חסידיו בסוף המאה הי"ח** (מהדורת ביניים), בתרגום פאניה שלום, עורכת ומביאה לדפוס רחל אליאור, ירושלים, 1997

[2][†] גרשם שלום, "מצווה הבאה בעבירה", **מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה**, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ב.

[†][3] אולגה טוקרצ'וק, **ספרי יעקב: או המסע הגדול דרך שבעה גבולות חמש שפות ושלוש דתות מרכזיות**

להוציא את השוליות, מפולנית מרים בורנשטיין, ירושלים: כרמל, 2020.

[†][4] ראו פאבל מצ'ייקו, **ערב רב: פנים וחוץ בוויכוח הפרנקיסטי**, מאנגלית ברוריה בן-ברוך, ירושלים: מרכז

זלמן שז"ר, 2016.

[†][5] ראו **בראשית ו, ד; וספר חנוך א.**

יותם פלדמן הוא יוצר קולנוע וכותב. במאי הסרט המעבדה, עורך המגזין לוט.
